

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 8 – Number: 28 p. 165-176, Summer 2024

II. Mahmut Türbe Alanından Tarihe İlişkin Çıkarımlar ve Tarih Öğretimine İlişkin Öneriler*

Historical Inferences from the Mahmut II Tomb Site and Suggestions for History Teaching

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.1473170>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
24/04/2024

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
24/06/2024

Makale Yayım Tarihi /
Article Publication Date
30/06/2024

Asya Studies

Dr. Berrin Bayburt
Uzman / MEB

berrinbayburt35@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2237-4583

Öz

Tarih öğretiminin ezberden, geleneksellikten uzak ve öğrencilerin bilişsel becerilerini geliştirecek kazanımlar içerecek şekilde tasarlanması, dersten beklenen hedeflerin gerçekleştirilmesinde büyük önem taşımaktadır. Bu noktada tarih öğretiminde, öğrenme ortamlarının ve öğrenme materyallerinin zenginleştirilmesi de tarih öğretiminden beklenen kazanımların gerçekleştirilmesinde doğrudan ve yapıcı etkide bulunan öğeler arasında yer almaktadır. Tarih öğretiminde okul dışı öğrenme ortamlarının önemine dayanan mantıksal çerçeveden hareketle gerçekleştirilen bu araştırmanın amacı; İstanbul ili Fatih ilçesinde yer alan Sultan II. Mahmut, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamit gibi Osmanlı dönemi önemli şahsiyetlerinin mezarlarının bulunduğu tarih alanı örneğinden hareketle Meşrutiyet Dönemi ve Cumhuriyet Tarihi'ne ilişkin çıkarımlarda bulunmak ve böylece mezarlıkların okul dışı öğrenme ortamları olarak yararlanılabilecek bir kaynak olduğunu ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, İstanbul ili Fatih ilçesi Sultanahmet mevkiinde bulunan ve halkın ziyaretine açık olan tarihi mezar alanı ziyaret edilmiş ve alanda mezarları bulunan şahsiyetlerin bir kısmıyla ilgili literatür taraması yapılarak veriler elde edilmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda, belli bir tarihi döneme ait bir konu ele alınırken mezarlıklar örneğinde olduğu gibi tarihsel alan ziyaretlerinin konuya farklı açılardan bakılmasına katkı sağladığı ve bu tür ziyaretlerin tarih öğretiminde karşılaştırma, eleştirme, araştırma becerileri konusunda öğrencilere yol gösterici olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırmanın, tarih öğretiminde okul dışı öğrenme ortamlarından yararlanma noktasında literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Öğretimi, Tarihi Alanlar, Mezarlıklar, Meşrutiyet, Cumhuriyet

Abstract

Designing history education in a way that is free from rote memorization and traditional methods, incorporating outcomes that enhance students' cognitive skills, is crucial in achieving the desired objectives of the course. In this regard, enriching learning environments and materials in history education are among the elements directly and constructively influencing the realization of expected outcomes in history teaching. Based on the logical framework emphasizing the importance of extracurricular learning environments in history education, the aim of this research is to draw inferences about the Constitutional Monarchy Period and Republican History based on the historical site example where the graves of significant figures of the Ottoman era such as Sultan Mahmut II, Sultan Abdülaziz, and Sultan Abdülhamit II are located in the Fatih district of Istanbul province. The purpose is to demonstrate that cemeteries can serve as sources for extracurricular learning environments. To achieve this goal, a historical cemetery located in the Sultanahmet district of the Fatih district in Istanbul province, open to the public, was visited, and literature research related to some of the personalities buried in the area was conducted to obtain data. Based on the obtained data, it was concluded that historical site visits, similar to cemeteries as an example, contribute to examining the subject from different perspectives when dealing with a specific historical period, and that such visits can guide students in terms of comparison, criticism, and research skills in history teaching. It is expected that this research will contribute to the literature in terms of utilizing extracurricular learning environments in history teaching.

Keywords: History Teaching, Historical Areas, Cemeteries, Constitutional Monarchy, Republic

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Bayburt, B. (2024). II. Mahmut Türbe Alanından Tarihe İlişkin Çıkarımlar ve Tarih Öğretimine İlişkin Öneriler. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 8(28), 165-176.

*"COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu makale için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu makale, Creative Commons lisansı altındadır. Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

GİRİŞ

Tarih, geçmişte bireylerin ve toplumların yaşadıkları olayları, zaman ve mekân belirterek neden ve sonuç ilişkisi içinde inceleyen bilim dalıdır. Bon (1932: 11) tarihin bağımsız bir bilim olmadığını ve farklı bilimlerin bileşimi olduğunu vurgularken; Carr (1987: 41) ise tarihsel bilginin araştırmayı yapan akıl ve geçmiş arasında kurulan canlı bir iletişim olduğuna işaret etmektedir. Bir tarihçi için keşfedilmesi amaçlanan şey sadece olayın kendisi değil onda ifade edilen düşünce olup, tarihçi de düşünce süreçlerini ortaya koymaya çalışmaktadır (Collingwood, 1996: 257). Carr (2004: 29) tarih ile ilgili değerlendirmelerde bulunurken geçmişi günümüz bakımından inceleyebileceğimizi, geçmişe yönelik bakışımızı bugüne göre inşa edebildiğimizi belirtirken; bu nedenle tarihinin içinde yaşadığı çağın insanı olduğunu vurgulamaktadır.

Günümüz; geçmiş birikimlerin bir sonucu olarak görülmekte olup, dünya siyaseti, toplumsal, kültürel yapıları ile oluşumları bu birikim süreci sonucu günümüzdeki nihai şekline ulaşmıştır. Bu oluşum süreci dinamizm ve süreklilik arz etmektedir. Zaman, bu bakımdan tarihi şekillendiren bir araç olmakla birlikte, yaşanan bireysel ve toplumsal deneyimler ise tarihin ham maddesini oluşturmaktadır. Southgate (1997: 28), tarihin geçmişten günümüze ahlak, siyaset, ideoloji, ilgi veya eğlence amaçlı kullanıldığını belirtse de tarihin milli ve evrensel kimlik oluşumundaki önemi ve değeri, toplumların tecrübe aktarımlarına büyük roller yüklemesine zemin hazırlamıştır. Bir toplumun kültürel ve millî kimliği ile normları, tarihi tecrübeler ile günümüze kadarki süreçte oluşumuna devam ederken, aslında bir toplumu diğerinden ayıran özgün nitelikleri de içinde barındıran bir yapıya işaret etmektedir. Bu nedenle tarih, bir bilim dalı olarak, bir toplumun geçmişini anlama arayışı kadar toplumun devamlılığı için de önemlidir. Bu anlamda tarih, geçmişi incelerken sadece siyasi gelişmeleri değil; aynı zamanda sosyokültürel ve ekonomik süreçleri de ele almaktadır. Geçmişte ve günümüzde tarihi kişiler ve olaylar yorumlanırken tarafsız olma ilkesi bazen ihmal edilebilmektedir. Bu noktada, “tarihi olguların nesnel olarak değerlendirilmesinden ziyade belli yaklaşımların, ideolojilerin ya da dünya görüşlerinin etkisi altında kalarak taraflı olarak yorumlanması tarih bilimine ne kadar katkı sağlamaktadır?” sorusunu cevaplamak zor görünmemektedir.

Tarih biliminin temelini oluşturan bilgi ve değerlerin toplumsal ve kültürel yapının inşasındaki rolü, bu alana ilişkin kazanımların yer aldığı tarih öğretiminin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bireysel ve toplumsal kimlik inşasında özgün ve ayırt edici niteliklerin tanımlanmasında geçmiş deneyimlerin rolü yadsınmaz. Bu nedenle tarih öğretimi küresel ve milli değerlerin aktarılmasında ve böylece toplumsal devamlılığın sağlanmasında son derece önemlidir. Nitekim Dewey’e göre tarih öğretiminin amacı bireylere toplumsal hayatın önemini fark ettirmek, birlikte hareket etmeyi sağlayan değerlerin keşfedilmesini sağlamak ve böylece öğrencilere kamu hayatı içindeki rollerini göstermektir (Baymur, 1964: 12). Tarih öğretimi, geçmişe dair bilgileri dersin öğretim programında belirlenen kazanımlar çerçevesinde öğrencilere aktarmakla birlikte aynı zamanda değerler eğitimi bakımından da önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle millî ve manevî değerlerin genç nesillere aktarılmasında tarih öğretimi önemli roller üstlenmektedir. Geleneksel tarih öğretimi yaklaşımları incelendiğinde, bu bakış açısında genel olarak sadece bilgi aktarımını amaçlayan, bu nedenle düz anlatıma dayanan ve öğrencilerin pasif alıcı olduğu bir sürecin ön plana çıktığı görülmektedir. Nitekim Yıldız (2003: 182-186), tarih öğretiminde ders saatleri, amaçlar, ders kitapları ve tarih öğretim yöntemleri ile kapsam bakımından sorunlar olduğunu belirtmektedir. Günümüz çağdaş tarih öğretimi ise öğrencilerin öğrenme sürecinde aktif olduğu, eleştirme, sorgulama, araştırma, empati, karar verme, problem çözme gibi 21. yüzyıl becerilerini geliştirmeyi amaçlayan kazanımlar içermektedir. Lickona, Schaps ve Lewis (2003), tarih derslerinde drama, anlatım vb. yöntemlerle değerler eğitimi yapılabileceğini; grupta öğrenme, proje tabanlı öğrenme vb. öğrencilerin aktif oldukları yöntemlerin de öğrencilerin yaratıcı düşünme, karar verme becerilerini geliştirerek demokratik değerler oluşturmalarına katkı sağladığını belirtmektedir. Diğer yandan tarihsel bir belge ya da nesneyi incelemek ve yorumlamak bu kalıntıların amacına ve nasıl yapıldığına ilişkin değerlendirmelerde bulunmak açısından elzemdir. Bu noktada öğrencilere uygun sorularla rehberlik ederek onların problemleri çözmelerine destek olmak son derece önemlidir. Tarih öğretiminde izlenen bu yöntemle öğrencilerin düşünce sınırlarını zorlayarak onların sorgulama yapmalarına önemli katkılar sağlanacaktır (Büyükboyacı, 2013: 10-11). Tarihsel muhakeme ve mantıklı düşünme de öğrencilere geçmişi öğrenirken, geçmişin inşasında etkili olan olaylar arasında mantıksal ilişki kurmalarını ve tarihsel bilginin elde edilmesinde kullanılan yöntemleri fark etmelerini sağlamaktadır (Demircioğlu, 2009: 228).

Türkiye’de son yıllarda kullanılmakta olan lise tarih kitapları incelendiğinde de bu kaynakların detaya fazla yer vermeyen, öğrencileri daha fazla aktif kılan etkinlikler içeren, görsel ve dijital içeriklerle

zenginleştirilmiş şekilde tasarlanmış olduğu dikkati çekmektedir. Bilindiği gibi tarih biliminin sürekli olarak diğer bilim dallarından ayırt edici olarak dile getirilen özelliklerinin başında bu bilim dalı kapsamında deney ve gözlem yapılamaması gelmektedir. Ancak tarih biliminde deney ve gözlem yapılamaması, tarih dersine dair kazanımların gerçekleştirilmesinde öğrencilerin birden fazla duyularına hitap eden etkinlikler gerçekleştirilemeyeceğini göstermemektedir. Bu anlamda belgeseller, dijital içerikler, filmler, gazete ve dergiler gibi çok farklı kaynaklar ders etkinlikleri sürecinde kullanılabilirdiği gibi okul dışı öğrenme ortamlarından da yararlanılabilir. Sınıf içi dersler genel olarak kuramsal bilgilerle sınırlı kalabildiğinden, okul dışı öğrenme öğrencilerin tarih dersine olan ilgisini arttırmada büyük bir öneme sahiptir (Rigoa, 2014: 3741).

Günümüzde giderek önemi artan okul dışı öğrenme, sınıf duvarları dışında gerçekleştirilen etkinlikler aracılığıyla öğrenme olarak tanımlanmaktadır (Waite, 2019). Müzeler, anıtlar, tarihi yapılar, kazı alanları bu amaçla ziyaret edilebilecek yerler arasında yer almaktadır. Tarih derslerinde yapılabilecek okul dışı çalışmalar öğrencilerin yeni değerleri tanımalarında ve değer oluşturmalarında önemli katkılar sağlamaktadır (Demircioğlu ve Tokdemir, 2008: 73). Tarihsel alan gezileri, müze eğitimleri ve yerel tarih çalışmalarının yanında okul dışında sözlü tarih yöntemlerinden de yararlanılabilmektedir. Sözlü tarih öğrencilerin derse katılımını arttırdığı gibi konuların daha derin öğrenilmesini de sağlamaktadır (Gang, 2007). Behrendt ve Franklin'e (2014: 240) göre okul dışı öğrenme öğrencilere şu katkıları sağlar: Öğrencilerin sosyal, bireysel gözlem ve araştırma becerilerini geliştirir; öğrencilerin öğrenmesini derinleştirmelerine katkı sağlar, bireysel deneyim imkânı sunar; işlenen konuya yönelik ilgi ve farkındalıklarını artırır. Nitekim bu bakış açısına bağlı olarak müze eğitimi etkinlikleri, tarihi alanlarda drama uygulamaları, kil tablet çalışmaları gibi disiplinler arası çok sayıda etkinlik tasarlanmakta ve uygulanmaktadır. Bu şekilde gerçekleştirilen etkinlikler öğrencilerin tarih dersine yönelik ilgi ve farkındalıklarının artmasında ve tarih dersine motive edilmelerinde de etkili olmaktadır. Okul dışı öğrenme sayesinde öğrenciler geçmiş ve günümüz arasında karşılaştırma yaparak değişime yönelik olumlu yaklaşım geliştirmenin yanında gözlem, analiz, sentez, dinleme, soru sorma becerilerini de geliştirmektedir. Ayrıca okul dışı öğrenme öğrencilerin çevreye yönelik farkındalıkları ile kültürel ve tarihi mirasa yönelik sorumluluk duygularının artmasına da katkı sağlamaktadır (Kale, 2010: 196).

Tarih dersi kapsamında saraylar, kışlalar, korular, kümbetler, medreseler, camiler, köprüler gibi çok sayıda mimari yapı ziyaret edilebilmektedir. Bu ders kapsamında ziyaret edilebilecek bir diğer tarihi mekân ise mezarlıklardır. Tarihi mezarlıklar, mimari, dinî ve toplumsal yapıya ilişkin veri elde etmede önemli bir yere sahiptir. Mezarlıkların öğretim amacıyla ziyaret edilmesi tarih dersi kazanımlarının gerçekleştirilmesinde büyük katkılar sağlamaktadır. Nitekim okul dışında edinilen tecrübeler, sınıf içinde kazanılan deneyimlerden daha açık ve özgün olup; öğrencilerin aktif olmalarına olanak sağlamakta ve zengin bir öğrenme ortamı sağlamaktadır (Hegediş ve Hus, 2020: 2665). Her mezarlığa hâkim olan bir karakter, dönemin yaşanmışlıklarını simgeleyen estetik kodları ve üslubu vardır. Bu anlamda mezar alanları görsel peyzajı ve sanatsal bir değeri de ifade etmektedir (Huerta, 2016: 14). Öğrencilerle yapılacak olan mezarlık ziyaretleri onların eleştirel düşünme becerilerini arttırdığı gibi tarihi olayları hayal olarak canlandırmalarına da katkı sağlamaktadır (Downey, 2008). Böylece öğrenciler tarihsel konularla ilgili pratik yapma olanağına kavuşurken, tarihin hayatımızın her alanında olduğunun da farkına varmaktadırlar (Rigoa, 2014: 3742). Bu nedenle tarihi mezarlık alanları öğrenme aracı olarak yararlanılabilecek özgün kaynaklar arasında görülmektedir (Groce, Wilson, Poling, 2013: 15).

Mezarlıklar dinî öğeler barındıran bir alan olmasının yanında dönemine ilişkin mimari ve sosyal yaşam hakkında bilgi veren mekânlar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Her toplumsal yapının inancına bağlı olarak mensuplarını farklı şekilde uğurlamaya yönelik dini ritüelleri olduğu gibi ahiret inancına sahip inanç sistemlerinde genel itibarıyla toprağa gömmeyi esas alan uygulamalar ön plana çıkmaktadır. Osmanlı Devleti; farklı etnik kökene, dine ve mezhebe sahip toplumların bir arada yaşadığı bir yapıya sahip olmakla birlikte bu farklılık dinî gerekliliklerinin yerine getirilmesi noktasında bir özgürlük alanını da içermektedir. Bu yönetim anlayışı Osmanlı egemenliğinde uzun yıllar yaşayan ulusların millî ve dinî kimliklerini korumalarında etkili olurken milliyetçilik akımı etkisinde devletin yıkılış sürecini hızlandıran bir etmen olarak da gösterilmektedir.

Bu araştırmaya konu olan Sultan II. Mahmut Han Türbesi adını taşıyan tarihi mezarlık alanı T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı sorumluluğunda olup İstanbul Fatih ilçesi Binbirdirek Divan Yolu Caddesi üzerindedir. Türbede 18 adet sanduka bulunmakta, bu sandukalarda Sultan II. Mahmut, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamit ile eşleri ve çocuklarının mezarları yer almaktadır. Alanda bulunan sandukalar şu şekildedir: II. Mahmut II. Abdülaziz, II. Abdülhamit, Bezm-i Alem Valide Sultan, Atiye Sultan,

Hibetullah Sultan, Emine Sultan, Saliha Naciye Sultan, Dürrü Nev Kadın, Esmâ Sultan, Veliâht Yusuf İzzeddin Efendi, Şadiye Sultan, Mehmet Şevket Efendi, Hatice Sultan, Mahmut Namık Efendi, Ömer Faruk Efendi, Saliha Sultan.

Araştırmaya konu olan mezarlık alanına adını veren Sultan II. Mahmut (1785-1839) dönemi; Osmanlı Devleti'nde askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan önemli yeniliklerin yapıldığı bir devre işaret etmektedir. Nitekim Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir birlik kurulması, ilk gazete Takvim-i Vekai'nin basılması, ilk nüfus sayımının yapılması, eğitim ve kıyafet reformu bu dönem içinde yapılan önemli ıslahatlar arasında yer almaktadır (Özlu, 2021: 200). Mezarlık alanında sandukası bulunan Sultan Abdülaziz (1830-1876) ise Sultan II. Mahmut'un oğludur. O'nun döneminde ulaşım ve haberleşme alanlarında yenilikler yapılmış, ülke genelinde demiryolu uzunluğu 452 kilometreden 1344 kilometreye çıkarılmıştır. Limanların inşasına önem verilmiş, devlet kurumlarına kâtip yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Mahrec-i Aklam kurulmuştur. Mekteb-i Sultani açılmış ve Maarif Teşkilatı düzenlenmiştir. Nizamiye Mahkemeleri ve Mithat Paşa'nın öncülüğünde Emniyet Sandığı kurulmuştur. Çırağan Sarayı'nın inşa edildiği bu dönemde Kırım Savaşı'ndan beri devam eden borçlanma artmıştır. Son dönemlerde giderek artan siyasi gelişmeler neticesinde tahttan azledilen Sultan Abdülaziz 1 Haziran 1876'da vefat etmiştir (Küçük, 1998: 179).

Sandukaların bulunduğu kapalı alanın içinde yer aldığı bahçede de sadrazamlık, devlet adamlığı, sefirlik, hattatlık, kalfalık vb. önemli görevlerde bulunmuş kişilerin mezarları yer almaktadır. Mezar alanında toplamda 140 adet mezar bulunmaktadır. Türbenin avlusunda bulunan mezarlardan bir kısmı şu şekildedir: Şeyh Bedreddin, Abdülhak Molla, Serasker Rıza Paşa, Agah Efendi, Ahmet Fethi Paşa, Muallim Naci, Galip Paşa, Hekim İsmail Paşa, Sait Halim Paşa, İshak Sukuti, Server Paşa, Ahmet Samim, Ziya Gökalp, Ömer Faruk Efendi, Ertuğrul Osman Efendi, Mahmut Nedim Paşa, Hattat Hafız Osman Zeki Bey, Hasan Fehmi, Mihriban Mihrişah Osmanoğlu, Eser Kalfa Kadın. Türbe, sebil ve çeşmesi ile haziresi 1840 yılında yapılmıştır. Hazirede mülkü ve idari alanda görev almış kişiler, ilmiye sınıfı mensupları ile Tanzimat dönemine ait önemli isimler de yer almaktadır. Diğer yandan mezarlık alanında kadın mezarlara da yer verildiği görülmektedir. Mezarlıklarda özenli işçilik, süslemeler, işlemlerin kullanıldığı dikkati çekmektedir (Köşçü ve Yiğci, 2020: 47). Mezarlık alanında Osmanlı dönemi şahsiyetlerin yanı sıra yakın zamanda hayatını kaybeden Osmanlı ailesine mensup kişilerin mezarları da bulunmaktadır. Örneğin, 2020 yılında vefat eden II. Abdülhamit'in torunu Osman Nami Osmanoğlu'nun mezarı da burada yer almaktadır.

Bu araştırmada, yaşadıkları dönem itibarıyla farklı dünya görüşlerine sahip şahsiyetlerin bir arada bulunduğu tarihi mezarlık alanından hareketle ilgili tarihsel sürece yönelik değerlendirmeler yapılmaktadır. Yapılan literatür taramasında tarih öğretiminde okul dışı öğrenme alanı olarak mezarlıklara yönelik yeterli sayıda araştırma olmadığı tespit edilmesi hareket noktasını oluşturmaktadır. Araştırmaya konu olan mezar alanından tarihsel dönemlere ve tarih öğretimine ilişkin çıkarımlarda bulunularak tarihi mezarlık alanların tarih öğretiminde yararlanılabilecek bir kaynak olması noktasında örnek teşkil etmesi beklenmektedir.

Yöntem

Araştırma nitel olup; tarama modeli çerçevesinde planlanmış ve yürütülmüştür. Araştırmada örnek olarak İstanbul Fatih ilçesinde yer alan II. Mahmut Türbesi olarak bilinen tarihi mezarlık alanı farklı tarihlerde ziyaret edilmiş ve devamında bu şahsiyetlerin yaşadıkları tarihsel dönem, bu kişilerin tarihteki önemleri, görevleri ile ilgili bilgiler elde etmek amacıyla literatür taraması yapılmıştır. Tarihi alan ziyaretlerinde hakkında araştırma yapılacak tarihi şahsiyetlerin tespitinde aynı dönemde yaşamış olmaları göz önünde bulundurulmuştur. Araştırmada II. Mahmut Türbesi'nin seçilmesinin temelinde ise bu tarihi mezarlık alanında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gerçekleşen olaylarda önemli roller üstlenen ve birbirinden farklı görüşlere sahip olan tarihi şahsiyetlerin mezarlarının burada bulunması yer almaktadır.

II. Mahmut Türbesi Mezarlık Alanından Meşrutiyet Dönemine İlişkin Çıkarımlar

Osmanlı Devleti'nde toprak kayıpları, mali sorunlar gibi problemleri çözmek amacıyla yürütülen çalışmalar askeri amaçlar öncelikli olmak üzere ekonomi, eğitim, siyasal vb. alanlarında da gerçekleştirilmiştir. Bu noktada "Devlet nasıl kurtulur?" sorusu Osmanlı aydınlarını uzun bir süre meşgul etmekle birlikte; Osmanlılık yaklaşımının bir sonucu olarak ilk aşamada Kanun-i Esasi ve meclise dayanan bir hukuk devleti kurmak fikrinin çözüm olarak benimsendiği görülmektedir. Bu çözüm sadece

devleti kurtarmak değil; aynı zamanda demokratikleşme ve hukuk devleti olmayı sağlayarak modernleşme sürecinin demokratikleşme ile bir arada gerçekleşmesine katkı sağlamıştır (Uzun, 2005: 159).

Osmanlı Devleti'nde mutlak monarşiden meşrutiyete geçme yönünde yürütülen çalışmalarda basın önemli rol oynamıştır. Genç Osmanlıların siyasi bir lideri olmamakla birlikte bu oluşumun ülkenin fikir hayatına önemli katkılar sağladığı açıktır. Bu noktada ilk olarak Rusya'ya yakınlık gösteren Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve yerine İngilizlerin desteğini almalarına katkı sağlayacağını düşündükleri Şehzade Murat'ın getirilmesinde etkili olan çalışmalar Şehzade Murat'ın sağlık sorunları nedeniyle Kanun-ı Esasi'nin ilânını geciktirmiştir (Kızıltan, 2006: 258). Yapılan görüşmeler neticesinde Kanun-i Esasi'nin ilânını kabul eden II. Abdülhamit tahta geçmiştir. Kanun-i Esasi ile kurulan sistem; siyasi gücün, monarşi ve bürokrasi arasında paylaşıldığı bir düzene işaret etmekle birlikte Osmanlı yönetim yapısının mutlak monarşiden meşruti monarşiye dönüşmesinde önemli bir yere sahiptir. Birinci Meşrutiyet neticesinde seçim ve meclis kavram ile uygulamalarının Türk siyasi hayatına girmesi önemli bir adımdır. Birinci Meşrutiyet döneminde kanun tekliflerinin padişah onayına tabi olması örneğinde olduğu gibi meşrutiyet tam anlamıyla bir demokratik sistem inşa etmemekle birlikte Heyet-i Vükela'nın hükümdardan başkasına karşı sorumluluk taşımaması yeni bir yaklaşıma işaret etmektedir (Sarıslan, 2023: 187). İnalçık'a göre yeni rejime meşrutiyet denmiştir; çünkü Türk tarihinde ilk defa temel haklar hükümdarın bahsettiği bir şey olarak görülmemiş, halkın isteğiyle devlet başkanının otoritesi sınırlanmıştır ve böylece anayasa ile sultan mutlak otoritesini kaybetmiştir (İnalçık, 2016: 147).

II. Mahmut Türbe alanında mezarı bulunan Sultan II. Abdülhamit (1842-1918), Osmanlı Tarihi'nde farklı çevrelerce yine farklı bakış açılarına göre değerlendirilen bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır. Döneminde meşrutiyetin ilan edilmesi gibi önemli bir gelişmeler yaşanmış; buna karşın istibdat dönemindeki sansür gibi uygulamaları nedeniyle anti-demokratik bir yönetici olarak eleştirilmiştir. Ancak dış politikada uyguladığı politikalarda kendini destekleyenler tarafından takdirle karşılanmaktadır. Döneminde ilk yazılı anayasa olan Kanun-i Esasi ilan edilerek meşrutiyet yönetimine geçişle de Rusya ile gerçekleşen 93 Harbi gerekçesi ile meclisin kapatılmasından dolayı meşrutiyet dönemi uzun soluklu olmamıştır. Berlin Anlaşması sonucu daha da güçlenen azınlık sorunları ile uğraşılırken demiryolu yapımına ve eğitim alanında yeni okullar açılmasına devam edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmaları sonucunda tekrar Kanun-i Esasi ilan edilerek ikinci kez meşrutiyet ilan edilmiştir (Çetinsaya, 2016: 401). Ancak Sultan II. Abdülhamit gerçekleşen 31 Mart Vakası'nın ardından tahttan indirilmiştir.

Sultan II. Abdülhamit, hükümdarlığı döneminde Batılı tarzda okullar ve devlet kurumları açmakla birlikte özellikle dış politikada izlediği denge siyaseti ile bilinmektedir. Devletin son dönemlerinde atılan adımlar giderek daha fazla toprak ve güç kaybeden Osmanlı Devleti'nin bu kötü gidişatına son vermeyi amaçlasa da bu çabaların beklenen başarıya ulaşamadığı aşikardır. II. Abdülhamit'in özellikle dış politikada devletin egemenliğinde bulunan Müslümanların bir arada olmasını savunan İslamcılık fikrini benimsediği bilinmektedir. Tanıyıcı ve Kahraman (2017: 7), İslamcılık fikrinin 19. Yüzyıldan itibaren Müslüman aydınların öne sürdüğü bir çözüm önerisi olduğunu belirtmekle birlikte; bu düşünce akımının Batılı ülkelerin giderek artan sömürgecilik faaliyetlerine karşı Müslümanların İslam çatısı altında birlikteliklerinin güçlendirilmesini vurguladığını belirtmektedir. II. Abdülhamit dönemi politikalarında güçlü bir şekilde izlenen bu akım ondan sonraki süreçte ise terk edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda İslam birliği düşüncesinin giderek uluslaşan dünyada etkili olmadığı Müslüman toplumların bulunduğu cephelerde alınan başarısızlıklarla daha açık bir şekilde anlaşılmıştır.

İslamcılık düşüncesinin önemli teorisyenlerinden olan ve ziyaret edilen tarihi alanda mezarı bulunan Sait Halim Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Başkanlığı yapmış, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ise Hariciye Nazırlığı ve sadrazamlık görevlerini yerine getirmiştir. Mondros Mütarekesi'nin ardından birtakım iddialar nedeniyle Bekirağa Bölüğü'ne konulmuş; konuyla ilgili olarak Divân-ı Harbi Örfî'de yargılanmış, İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştür. Serbest bırakıldıktan sonra gittiği Roma'da Ermeni komitacısı tarafından öldürülmüştür (Bostan, 2019: 53). Sait Halim Paşa, Osmanlı aydınlarını Batı yanlısı olmakla eleştirmekle birlikte üç tarz-ı siyaset akımları arasında yer alan İslamcılık düşüncesinin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Kaleme aldığı eserlerinde devletin gerilemesinin nedenleri üzerinde durmuş; Osmanlı ve İslam dünyasının yeniden yükselmesi için yapılabilecekler konusunda öneriler getirmiştir. Özellikle çok sayıda Osmanlı aydınının savunduğu Batılı kurumların alınması önerilerinin başarılı olmasının mümkün olmadığını da belirten Sait Halim Paşa,

(Danış, 2022: 317), Batıyı savunanların yaptığı en büyük yanlışın “mutlaka Batılılaşmak gerektiğini savunmaları” olduğunu ifade etmiştir (Çetin, 2022: 126).

Tarihi mezarlık alanında bulunan ve dikkat çeken şahsiyetlerden birisi olan İshak Sükûti, II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ile sonuçlanan 31 Mart Vakası’nın bastırılmasında etkili olan ve özellikle Balkan Savaşları’ndan sonra Osmanlı yönetiminde ağırlığı giderek artan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kurucuları arasında yer almaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, istibdat uygulamaları yerine meşruti bir yönetim arzusu ile 1889’da İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sükuti, Çerkez Mehmet Reşid, Cevdet Osman, Kerim Sebati, Mekkeli Sabri Bey, Dr. Nazım Bey, Şerafettin Mağmumi, Giritli Şefik, Bakülü Hüseyinzade Ali’nin katılımıyla İttihat-i Osmani Cemiyeti adıyla gizli olarak kurulmuştur. İstibdat yönetimine karşı duyulan huzursuzluk ve Batı’ya yönelik hayranlığın kuruluşunda etkili olduğu cemiyet Mason ve Carbonari türü teşkilatlanmalardan etkilenmiştir. Cemiyetin ilk hedefi ise II. Abdülhamit’in tahttan indirilerek ülkenin iç ve dış sorunlarının halledilmesi olarak ön plana çıkmaktadır (Aslan, 2008: 109).

II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi gayesinin ön plana çıktığı cemiyetin kuruluşunda yer alan İshak Sükûti’nin mezarı II. Abdülhamit ile aynı mezar alanında yer almaktadır. İstanbul’a gittiği tarih tam olarak bilinmeyen İshak Sükûti, 1884’te Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi’ne başlamıştır. Öğrenimi sırasında Nâmik Kemal, Ziyâ Paşa ve Ali Şefkatî gibi hürriyet yanlısı yazarların eserlerini okumuştur. İbrahim Temo ile okulunda hürriyetçi ve istibdat karşıtı görüşlerin yayılmasına çalışmıştır. 1889 yılında İbrahim Temo ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin temellerini atmışlardır (Kanlıdere, 2020: 648). İshak Sükûti’nin kurucuları arasında yer aldığı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkçülük ve Batıcılık ekseninde bir hareket alanını seçmiş olmakla birlikte Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde Batılı anlamda açılan okullarda eğitim gören kurucuları ve üyeleri ile dikkat çekmektedir. Semiz (2014: 239) İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin devlet kurumlarında Türkçe’nin konuşulması yönündeki çabaları olduğunu belirtmekle birlikte Balkan Savaşlarına kadar cemiyetin Türkçülük politikasını açık bir şekilde izlemediğini; bunun nedeninin ise devletin tüm bağlı unsurları ile anayasa ve meşrutiyet çevresinde birlikte yaşama siyaseti izlemek istemelerinden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Özellikle II. Meşrutiyet’ten sonra Türkçülük fikrinin daha fazla hissedildiği İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu anlamda önemli teorisyenlerinden olan Ziya Gökalp’in mezarı da araştırmaya konu olan bu mezarlık alanında yer almaktadır. Gökalp, Türkçülük fikrinin gelişmesinin Osmanlı egemenliğinde yer alan diğer kültürlerin serbest olması ile mümkün olabileceğini savunmakta ve Türklerin kültürel birliğine vurgu yapmaktaydı (Günay, 2014: 150). Gürsoy ve Çapcıoğlu (2006: 98), Türk düşünce, kültür ve siyaset tarihinde önemli bir yere sahip olan Gökalp’in ulus devletleşme sürecinde yaşanan sorunların etkisiyle Türk kültür ve toplumuna odaklanan kültürel, sosyolojik ve siyasal kuram ve değerlendirmelerinin günümüzde de gerçekliğini sürdürdüğünü belirtmektedir. Ziya Gökalp’in düşünce ve tavsiyeleri cumhuriyetin ilanı ile hayata geçme olanağına kavuşmakla birlikte bu fikirleri üzerinde Batı algısı da etkili olmuştur.

II. Abdülhamit döneminin sona ermesine zemin hazırlayan 31 Mart Vakası, Kanun-i Esasi’nin tekrar yürürlüğe girmesinden sonra giderek artan ordu, bürokrasi ve ilmiyedeki siyasallaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından İttihatçıların yayın organı olan Şura-yı Ümmet ve Tanin ile muhaliflerin Mizan, Serbesti ve Volkan gazetelerinin yazılarında ileri gitmeleri olayların artmasında önemli etkilerde bulunmuştur (Çavdar, 2011: 69). 31 Mart Vakası öncesinde gerginliği tırmandıran en önemli olay Hasan Fehmi Bey suikastıdır. Bazı kesimler bu suikastın cemiyet içinden olduğuna inanmakla birlikte suikastın ardından çıkan yazıların da bu vakanın ortaya çıkmasında etkili olduğu öne sürülmektedir (Safi, 2018: 268). Mezar taşında “ilk basın şehidi” ifadesi bulunan Arnavut asıllı Hasan Fehmi Bey, küçük yaşlarda İstanbul’da eğitim hayatına başlamıştır. Mülkiye’den mezun olduktan sonra Paris’e giderek siyasal ilimler ile ilgili eğitim almıştır. Meşrutiyet dönemi siyasi atmosferinde İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı muhalefet yapan Serbestî gazetesinin başyazarlığını yaptığı dönemde öldürülmüştür. Serbestî, Mizân, İkdâm, Osmanlı, Volkan ve Yeni Gazete gibi yayınlar bu olayla ilgili kampanyalar yürütmüşler; İttihat ve Terakki Cemiyeti ise bu kampanyalara karşılık olarak Tanin ve Şurâ-yı Ümmet gazeteleri ile bu olayın sorumlularının kendileri olmadığını kanıtlamaya çalışmışlardır (Güneş, 2023: 409). Hasan Fehmi ilk basın şehidi olarak tarihte anılmaktadır.

II. Mahmut Türbesi Mezarlık Alanından Cumhuriyet Tarihine İlişkin Çıkarımlar

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girmesi daha önceki savaşlardan farklı olarak sadece toprak kaybıyla sonuçlanmamış aynı zamanda devletin yıkılış sürecini de hızlandırmıştır. Savaş

sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi ülkenin işgaline hukuki bir zemin hazırlarken, devletin ekonomik ve savunma gücüne büyük zararlar vermiştir. Anadolu'daki işgallerin ardından ilk aşamada basın yayın ile başlayan tepkilerin silahlı bir mücadeleye dönüşmesi gönüllü Kuvayı Milliye birlikleri ile gerçekleşmiş ve Mustafa Kemal'in liderliğinde gerçekleşen örgütlenme süreci işgalci devletlerin işgal ettikleri bölgelerde yenilgiye uğratılmalarını sağlayan Milli Mücadele'nin ardından yeni bir devletin kuruluşu ile sonuçlanmıştır. TBMM'nin açılmasıyla yeni devletin temellerinin atılması milli egemenliğin sağlanmasında önemli bir gelişme olup; savaşın sona ermesi ile devletin temel karakteristik niteliklerinin belirlenmesini gerçekleştiren Cumhuriyetin ilanı ile hayatın her alanında atılımlar gerçekleştirilmiştir. Saltanatın kaldırılmasının ardından halifelik kurumunun devam etmesi ise toplumsal yapının buna hazır olmamasından kaynaklanan bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Saltanatın kaldırılması ile siyasal olarak güç kaybeden halifelik, Abdülmecit Efendi'nin bu makama atanması ile devam ederken Cumhuriyetin ilanı ile bu makamın varlığı önemli tartışma konularından biri olmuştur. Devam eden süreçte ise 3 Mart 1924 tarihinde halifelik makamının kaldırılmasına ve Osmanlı ailesi mensuplarının da yurt dışına çıkarılmasına karar verilmiştir (Aksoy, 2018: 1). Ahmad'a (2002: 207) göre cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra bile muhafazakârlar halifeyi muhalefetin sembolü ve cumhurbaşkanını dengeleyen bir güç olarak kullanmayı sürdürmüşlerdir. Bu durum İslam inancının siyasal araç olma durumundan kurtarılmasını gerekli kılmıştır. Bu noktada 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun sadece halifeliğin kaldırılması ile değil aynı zamanda Osmanlı Hanedanı'na mensup aile bireylerinin süresiz olarak sürgün edilmesini de beraberinde getirmiştir (Sınmaz Sönmez, 2022: 149). Bu düzenlemeyle Osmanlı ailesi mensuplarının Türk vatandaşlığından çıkarılarak ülkeye girişlerinin yasaklanmasında, olması muhtemel gelişmelerin önlenmesi amacının ön planda olduğu açıktır (Sınmaz Sönmez, 2014: 114). Nitekim yüzyıllar boyunca halifeliğe ve Osmanlı hanedanına bağlı olarak yaşamış bir toplumda bu makamın kaldırılmasına tepkilerin var olması mümkün olduğu gibi hanedanın ülkede var olmasının geçmiş alışkanlıkların tekrar gündeme gelmesine neden olması da muhtemel bir tehdit olarak görülmektedir.

Abdülmecit Efendi, halifeliği sona erip yurt dışına çıktığında ilk olarak İsviçre'ye daha sonra Fransa'ya geçerek ölene kadar bu ülkede yaşamıştır (Yücel, 2017: 490). Osmanlı ailesinden kadınların ve bu kadınlardan doğan çocuklarının Türkiye'ye dönmesi 16 Haziran 1952 tarihinde çıkarılan kanunla mümkün olmuştur. Bu kanundan faydalanma hakkına sahip olan toplamda 32 sultan, 14 hanım sultan ve 21 sultan çocuğu bulunmakla birlikte özellikle sultan çocuklarının bir kısmı yerleşik düzenlerinden dolayı ülkeye dönmeyi tercih etmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçen aile mensupları Osmanoğlu soyadını alırken; 14 Mayıs 1974 tarihinde çıkarılan af kanunuyla şehzadeler de vatandaşlık hakkını almışlardır (Sınmaz Sönmez, 2022: 150).

Alanda mezarı bulunan Şehzade Osman Ertuğrul Efendi (1912-2009), Sultan II. Abdülhamit'in oğlu Şehzade Burhaneddin Efendi'nin oğlu olup, 18 Ağustos 1912'de dünyaya gelmiştir. Halifeliğin kaldırılmasının ardından yurt dışına giden Osman Ertuğrul Efendi 93 yaşındayken İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarının yürüttüğü çalışmalar sonucu Türk vatandaşlığına kabul edilerek Türkiye'ye gelmiştir. Daha öncesinde ilk kez 1980'de uluslararası seyahat belgesi ile Türkiye'ye gelmiş ve 2004'te pasaport alabilmiştir (Aydıntaşbaş, 2004). Osmanoğlu, Viyana ve Paris'te felsefe ve politika üzerine eğitimler almış ve 1952 yılında merkezi Kanada olan bir maden şirketi kurmuştur. Afgan kraliyet ailesi mensuplarından Prens Abdulfettah Tarzi'nin kızı olan Zeynep Tarzi ile 1991'de evlilik yapmıştır (Milliyet, 2009). Alanda mezarı bulunan bir diğer Osmanlı ailesi mensubu 1928-2010 yılları arasında yaşayan ve II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Sultan'ın oğlu olan Osman Nami Osmanoğlu'dur. 1918 yılında İsviçre'de doğan Nami Osmanoğlu, altı yaşındayken ailesiyle birlikte sürgüne gönderilmiştir. Türkiye'ye 28 sene sonra yani 1952 yılında dönmesine izin verilmiş olsa da ancak 1974 yılında İstanbul'a yerleşebilmiştir (Bardakçı, 2019). Paris'te makine-radyoloji eğitimi almış, Fransa ve Tunus'ta görev yapmıştır. 1974'te ailesiyle beraber (50 yıllık sürgünden sonra) Türkiye'ye dönmüş ve 1975 yılında Türk vatandaşlığına kabul edildikten sonra buradan hiç ayrılmamıştır (Sabah, 2010).

II. Mahmut Türbesi Mezarlık Alanından Tarih Öğretimine İlişkin Çıkarımlar

Tarihi mezar alanları, öğrencilerin geçmiş dönemlerde kullanılan dil ve yazı örneklerini görebileceği görsel örnekler sunmaktadır. Mezar taşları üzerinde yazılan yazılar buna örnek olarak verilebilir. Buradan hareketle öğretmen rehberliğinde öğrencilere Osmanlıca ile ilgili bilgilendirmeler yapılabilir. Ziyaret edilen tarihi mezar alanında Osmanlıca yazıların yanı sıra günümüz Türkçesi ile

yazılmış mezar taşlarının ve girişlerde kitabelerin bulunması bu anlamda örnek teşkil etmektedir. Mezar alanları, mimari yapı ve mezar işçiliğine ilişkin olarak dönemin sanat ve estetik anlayışına yönelik veriler elde edilmesini sağlamaktadır. Bu noktada mezar taşlarının burada yatan şahısların bazı niteliklerine göre şekillendirilmesi, kişilere göre ifadeler yer verilmesi ile toplumsal yapı hakkında bilgi edinilebilmektedir. Mezar alanında hattat, yazar, kalfa, sadrazam, kaptan-ı derya gibi siyasi, askeri, bürokratik yapıda yer alan şahsiyetlerden hareketle dönemin sosyoekonomik ve askeri, siyasi yapısına ilişkin veriler elde edilebilmektedir. Ziyaret edilen mezar alanı, burada yatan şahsiyetlerin yaşadıkları dönem ve bu dönemlerde gerçekleşen gelişmelerden hareketle ıslahatlar, Kanun-i Esasi, Meşrutiyet dönemleri, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan akımlar, 31 Mart Vakası, Osmanlı Devleti'nde basın hayatı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması, Osmanlı hanedan üyelerinin ülke dışına çıkarılmaları gibi konuları kapsayan geniş bir öğrenme alanı sunmaktadır.

Sefir, ferik, hattat, kâtip, harem-i hümayun baş kâtipliği, şehzadelik, kaptan-ı derya, kalfa gibi ziyaret edilen alanı kapsayan tarihi döneme ilişkin kavramlar öğrencilere kazandırılabilir. Böylece hem öğrencilerin kelime dağarcığının artması hem de tarihi döneme ilişkin unvan ve görev alanları hakkında bilgi sahibi olmaları sağlanabilmektedir. Bu araştırma kapsamında ziyaret edilen mezar alanı, Şeyh Bedreddin gibi devletin kuruluş sonrası ve duraklama dönemine ait şahsiyetleri bir arada bulundurduğundan farklı siyasi dönemlere ilişkin olarak öğrencilerin çıkarımlarda bulunmasına katkı sağlayabilmektedir. Mezar alanında bulunan şahsiyetlerin dönemlerinden hareketle; fetret devri, duraklama dönemi, dağılma dönemine yönelik olarak karşılaştırmalar yapılmasına ilişkin öğretimsel çalışmalar kolaylıkla yapılabilir. Mezar alanı ziyareti öğrencilerin gözlem yapmalarına olanak sağlarken bu gözlemlerini bilgiler ile ilişkilendirmelerine katkı sağlayarak birden fazla duyunun öğrenme sürecine girmesine katkı sağlayabilmektedir. Mezar alanında yatan şahsiyetlerin hayatlarından yola çıkarak yapılabilecek değerlendirmeler öğrencilerin siyasi, askeri, sosyoekonomik hayata ilişkin disiplinlerarası öğrenmelerine imkân tanımaktadır.

Ziyaret edilen alanda mezarların defin yönü, mezar taşlarında yer alan dualar yada ifadeler dönemin din ve inanç sistemi ile ilgili bilgi vermektedir. Ziyaret edilen alanda cenazelerin İslam inancına uygun şekilde kibleye yönelik defnedilmiş olması, mezar taşlarında dua okunması yönünde tavsiyelerde bulunulması öğrencilerin din ve ahlak öğretimine ilişkin çıkarımlar elde etmelerini sağlayabilmektedir. Benzer şekilde farklı inanca mensup kişilere ait mezar alanlarının ziyaret edilmesi de farklı din ve inançlar hakkında bilgi edinilmesine olanak sağlayarak bu konuda hoşgörünün artmasına katkı sağlayabilecektir.

Farklı dönemlerde yaşamış olsalar bile mezar alanında yer alan şahsiyetlerin doğum ve ölüm tarihlerinin incelenmesi ile kronolojik sıralamaya yönelik zihin haritaları oluşturulmasında veri sağlamaktadır. Sandukalarda bulunan hicri takvime ait yıllar öğretmen rehberliğinde miladi takvim olarak hesaplanabilir ve buna bağlı olarak öğrencilerden kronolojik sıralama yapmaları istenebilir. Buradan hareketle geçmişte kullanılan takvimler ve özellikleri, tarihi sıralama ile dönemin şahsiyetleri arasında zamana bağlı olarak ilişki kurulması sağlanabilmektedir. Böylece kronolojik sıralamada ezbere dayalı değil, örüntüye dayalı bir öğrenme gerçekleştirilmiş olacaktır.

Mezar alanı ziyaretleri, bu ziyaretler esnasında öğrencilerin nasıl davranmaları gerektiği, tarihi alana saygı konularına yönelik değerler eğitimi yapılmasına da imkân tanımaktadır. Ziyaret edilen tarihi alana zarar vermemek, mezarlara saygı göstermek, din ve inançlara saygı göstermek gibi konular bu anlamda değerler eğitimi kazanımlarına katkı sağlamaktadır. Ziyaret edilen alanda II. Abdülhamit ile dönemin İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularından İshak Sükûti'nin mezarlarının aynı alanda yer almasından hareketle hem bu cemiyetin kuruluşu hem de meşrutiyet dönemine ilişkin bilgiler öğrenciler ile paylaşarak, öğrencilerin değerlendirme, karşılaştırma, tarihi objektif değerlendirme, tartışma yönündeki becerilerinin geliştirilmesine katkı verilebilmektedir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırmada II. Mahmut Türbesi tarihi mezar alanından hareketle Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet Tarihine ilişkin çıkarımlar ve değerlendirmelerde bulunmak ve tarihi mezarlık alanlarından okul dışı öğrenme ortamları olarak yararlanılması noktasında önerilerde bulunmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda İstanbul Fatih İlçesi Divanyolu Caddesi üzerinde bulunan II. Mahmut Türbesi olarak adlandırılan mezar alanı ziyaret edilerek alanda bulunan mezarlardaki kişilerden örnek olarak seçilen tarihi şahsiyetler ile ilgili veriler toplanmıştır. Bilindiği gibi tarihi mezar alanları, geçmiş dönemlerde kullanılan dil ve yazı örneklerinin görülebileceği görsel örnekler sunmaktadır. Mezar taşları üzerinde

yazılan yazılar buna örnek olarak verilebilir. Mezar alanları, mimari, mezar işçiliğine ilişkin olarak dönemin sanat ve estetik anlayışına yönelik veriler elde edilmesini de sağlamaktadır. Bu noktada mezar taşlarının burada yatan şahısların bazı niteliklerine göre şekillendirilmesi, kişilere göre ifadeler yer verilmesi ile toplumsal yapı hakkında bilgi edinilebilmektedir. Mezar alanında hattat, yazar, kalfa, sadrazam, kaptan-ı derya gibi siyasi, askeri, bürokratik yapıda yer alan şahsiyetlerden hareketle dönemin sosyo-ekonomik ve askeri, siyasi yapısına ilişkin veriler elde edilebilmektedir.

Ziyaret edilen mezar alanı, burada yatan şahsiyetlerin yaşadıkları dönem ve bu dönemlerde gerçekleşen gelişmelerden hareketle ıslahatlar, Kanun-i Esasi, Meşrutiyet dönemleri, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan akımlar, 31 Mart Vakası, Osmanlı Devleti'nde basın hayatı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması, Osmanlı hanedan üyelerinin ülke dışına çıkarılmaları gibi konuları kapsayarak geniş bir araştırma ve öğrenme alanı sunmaktadır. Mezar alanında bulunan şahsiyetlerin dönemlerinden hareketle; duraklama dönemi, dağılma dönemine yönelik olarak karşılaştırmalar yapılmasına ilişkin çalışmalar ve öğretim etkinlikleri kolaylıkla yapılabilir. Ziyaret edilen alanda mezarların defin yönü, mezar taşlarında yer alan dualar ya da ifadeler dönemin din ve inanç sistemi ile ilgili bilgi vermektedir. Ziyaret edilen alanda mezar taşlarında İslam inancına uygun şekilde kibleye yönelik olarak cenazelerin defnedilmiş olması, mezar taşlarında dua okunması yönünde tavsiyelerde bulunulması din ve ahlak öğretimine ilişkin çıkarımlar elde edilmesini sağlayabilmektedir. Benzer şekilde farklı inanca mensup kişilere ait mezar alanlarının ziyaret edilmesi de farklı din ve inançlar hakkında bilgi edinilmesine olanak sağlayarak bu konuda hoşgörünün artmasına katkı sağlayabilecektir.

Ancak mezar alanında dikkat çeken en önemli konuların başında aynı dönemde yaşamış olmakla birlikte hemen hemen birbirleri ile zıt görüşlere veya aynı görüşlere sahip olan şahsiyetlerin bir arada yer alması gelmektedir. Tarih bilimi geçmişi aydınlatmanın ve açıklamanın yanında özellikle uluslaşma sürecinde milli kimlik inşasında önemli roller üstlenmiştir. Korkmaz (2023: 642), halk toplulukları arasındaki bağın kurularak milletin inşa edilmesinde tarih yazımının yaşamsal bir rol üstlendiğini belirtirken; Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından yeni devletin kuruluşunda da resmi tarih yazımının önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Geçmişten günümüze tarih yazımında farklı bakış açıları ve ideolojilerin ağır basması sıklıkla karşılaşılan bir durum olsa da bu yaklaşım tarihi olay ve olguların gerçekliğin ışığında yorumlanmasının ve açıklanmasının önüne geçebilmektedir. Guluzade'nin de (2021: 89) belirttiği gibi toplumsal değerler değiştikçe tarihin yorumu da değişim göstermektedir. Bu bakımdan tarih bir anlamda tarihçinin dayattığı bir anlatı olarak görülebilir. Ancak tarih biliminin nedensellik ve objektiflikten uzak olması bilimsellik ve toplumsal işlevin gerçekleştirilmesini olumsuz etkilemektedir (Uzun, 2006: 12). Tarihsel olguların incelenmesi ve yorumlanması ile ortaya bir metin çıkmakla birlikte bu ürün bir siyasal parti ya da devletin resmi konumunu sağlamlaştırmada propaganda işlevini yerine getirebilmektedir (Babaoğlu, 2014: 241).

Türkiye'de özellikle Osmanlı Devleti'nin ardından hızlanan uluslaşma sürecinde tebaadan yurttaş oluşturmada tarih yazımı önemli roller üstlenmiştir. Dolayısıyla uzun yıllar ihmal edilen uluslaşma olgusu, bu doğrultuda hız kazanmış ve resmi bir tarih yaklaşımı inşa edilmiştir. Günümüzde siyasal ve benzeri amaçlarla tarihi şahsiyetlere veya dönemlere ilişkin farklı söylemlere sıklıkla başvurulmaktadır. Bu tarz söylemlerin temelinde, ön plana çıkarılan şahsiyetin veya dönemin ideolojik ve siyasal yaklaşımını vurgulama amacı yer almakla birlikte; tarihi dönemi günümüz koşullarından hareketle yorumlama hatasına düşülmekte olduğu açıktır.

Daha önce de belirtildiği gibi II. Abdülhamit tarihte sıklıkla tartışma konusu olan bir hükümdar olmakla birlikte; döneminin koşulları göz önünde bulundurulduğunda devlet ve toplumun sürekliliğinin sağlanmasında olumlu ya da olumsuz etkileri tarafsız olarak değerlendirilmelidir. Bu bakımdan II. Abdülhamit demokratik bir yaklaşımla incelendiğinde antidemokratik uygulamaları nedeniyle olumsuz değerlendirileceği gibi uluslararası siyasette izlediği denge politikası ile de olumlu çalışmalarda bulunmuş bir yönetici olarak görülebilmektedir. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecini hızlandıran I. Dünya Savaşı'na girilmesinde etkili olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Cumhuriyetin kurucu kadrolarının yer aldığı bir oluşum olarak da göze çarpmaktadır. Türkiye'de eserleri ile uluslaşma fikrinin gelişmesinde etkili olan Ziya Gökalp'in kendisi ile aynı düşüncede olmayan çevrelerce olumsuz değerlendirilmesi muhtemeldir. Dönemin olağanüstü koşulları gereği yeniden inşa edilen devlet ve toplum sürecinde Osmanlı ailesinin yurt dışına çıkarıldıktan sonra tekrar vatandaşlığa kabul edilmesi de devlet işlerinin mevcut koşullar gereği pragmatist refleks göstermesi gerekliliğinin bir sonucudur. Bu bakımdan tarihi olayları ve şahsiyetleri mevcut dönemin koşulları içinde değerlendirmek ve yorumlamak öncelikle tarih bilimiyle uğraşanların diğer yandan tüm bireylerin göz önünde bulundurması gereken bir kuraldır. Yaşam

tüm bireylere olanaklar çerçevesinde belli bir hareket alanı tanımakta ve bireylerin aldıkları kararlar, sergiledikleri davranışlar, savundukları fikirler bireyin kendi bakış açısı ve yorumunun süzgecinden geçerek gerçekleşmektedir. Tarihi şahsiyetleri ele alırken de onların da “insan” olduğu göz önünde bulundurularak yaşamlarının ideolojik ve siyasal kaygılardan uzak olarak değerlendirilmesi bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Bu araştırma kapsamında inceleme konusu olan mezarlık alanında yer alan şahsiyetler bizlere birbiriyle aynı veya farklı düşüncelere sahip olup tarihte yer almış şahsiyetlerin aslında bir bütün olarak tarihsel döneme farklı katkılarda bulunduğunu göstermekte ve kendi ideolojimize uygun olanları ele almanın tarihsel bütünlüğe katkısı olmadığını mecazi de olsa göstermektedir.

Yukarıda özetlenen sonuçlar doğrultusunda; araştırma kapsamında yapılan mezar alanı ziyareti ve literatür taraması ile elde edilen veriler tarih öğretimi kapsamında yapılabilecek mezar alanı ziyaretlerinin öğrencilerin tarihsel kavrama, kronolojik düşünme, tarihsel perspektif alma, tarihsel empati ve kanıta dayalı öğrenme tarihsel düşünme becerilerini geliştireceği açıktır. Okul dışı öğrenme alanı olarak tarihi mezar ziyaretlerinin aynı zamanda konu kapsamı, tarih sıralaması, karşılaştırma, eleştirme, tartışma, gözlem yapma, değerlendirme, değerler eğitimi bakımından önemli katkıların olduğu ileri sürülebilir. Nitekim Oğuz Haçat ve Topal (2023) da çalışmalarında okul dışı öğrenme alanı olarak mezarlıkların doğal ve sakin olduklarını, farklı dönemlere ilişkin mimari ve sanatsal unsurları yansıttıklarını ifade etmektedir. Böylece öğrenciler, mezar taşlarını dil ve sanatsal yönden inceleyebilmekte; birinci dereceden tarihi kaynaklara ulaşarak geçmiş dönemlerle bağlantı kurabilmekte ve böylece disiplinlerarası öğrenmeyi gerçekleştirmektedirler. Sosyal Bilgiler dersinde mezarlık ve şehitlik ziyaretlerine ilişkin olarak gerçekleştirilen bir araştırmada “Türk Tarihinde Yolculuk” ünitesi öğrenme sürecinde deney grubunda yer alan öğrencilerle mezarlık ve şehitlik ziyaretleri gerçekleştirilmiş, kontrol grubundaki öğrencilerle ise bu ünite geleneksel öğretim yöntemi ile işlenmiştir. Her iki gruba uygulanan Sosyal Bilgiler Dersi Başarı Testi, deney grubu öğrencilerinin başarı düzeylerinin kontrol grubundaki öğrencilerden yüksek olduğunu göstermiştir (Çetin, Metin, 2013). Bu araştırma kapsamında da gerçekleştirilen mezarlık ziyareti ve burada yatan tarihi kişilerle ilgili yapılan çalışmalar da bu araştırmalarla tutarlı olarak mezarlık alanların öğrenmede önemli bir kaynak ve okul dışı öğrenme ortamı olduğuna işaret etmektedir. Bu noktada öğretmenlerin tarih öğretiminde mezar alanları öğrenciler için bir kaynak olarak görmeleri ve öğretmenlerin mezarlık gibi okul dışı ortamlarda derslerini işlemeleri konusundaki (varsa) engellerin kaldırılarak teşvik edilmeleri büyük önem taşımaktadır. Araştırma kapsamında edinilen veriler doğrultusunda şu önerilerde bulunmaktadır.

- Yerel tarih çalışmaları çerçevesinde mezarlık ziyaretleri ile ilgili etkinlikler düzenlenerek, bu etkinliklerin öğrencilerin tarihsel kavrama ve düşünme becerilerinin etkisi üzerine araştırmalar yapılabilir.
- Öğretmenlerin okul dışı öğrenme ortamı olarak mezarlık ziyaretlerine yönelik görüşlerini tespit etmeyi amaçlayan araştırmalar yapılabilir.
- Okul dışı öğrenme ortamı olarak mezarlık alanların tercih edilip edilmediği ve eğer tercih edilmiyorsa bunun nedenlerine yönelik çalışmalar yapılabilir.
- Türkiye genelinde tarih öğretiminde okul dışı öğrenme ortamı olarak ziyaret edilebilecek ortak bir liste oluşturulup öğretmenler ile paylaşılabilir.
- Öğrencilerin tarih öğretiminde okul dışı öğrenme ortamı olarak tarihi mezarlık alanlarına ilişkin görüşleri araştırma konusu edinilebilir.

Yazarlık Katkısı

Bu araştırma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Bu araştırma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (2002). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Aksoy, V. (2018). Halifeliğin kaldırılması ve Abdülmecid Efendinin Sürgün Edilmesinin İstikbal Gazetesine Yansıması. *History Studies*, 10(3), 1-18.
- Aslan, T. (2008). İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne. *Bilgi*, 47, 79-120.
- Aydıntaşbaş, A. (15 Temmuz 2004). Son Osmanlı'ya Türk Pasaportu. *Hürriyet*.

- Babaoğlu, R. (2014). Tarihin İşlevi Bağlamında Tarihyazımında Nesnellik Sorunsalı Üzerine Düşünceler. *ISHE 2014 Tam Metinler*, 234-243.
- Bardakçı, M. (2019). *Osman Mâni Bey ve Saklı Hatıralar*. www.haberturk.com, Erişim Tarihi: 10.11.2023.
- Baymur, F. (1964). *Tarih Öğretimi*. Ankara.
- Behrendt, M. & Franklin, T. (2014). A Review of Research on School Field Trips and Their Value in Education. *International Journal of Environmental and Science Education*, 9(3), 235-245.
- Bostan, M. H. (2019) Said Halim Paşa ve Fikirleri. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 8(22), 53-90.
- Büyükboyacı, Ş. (2013). Ortaöğretim Kurumlarında Görev Yapan Tarih Öğretmenlerinin Tarih Öğretimine İlişkin Görüşleri (Isparta İli Örneği). *Ulakbilge*, 1(2), 1-28.
- Carr, E. H. (1987). *Tarih Nedir?* (Çev. M. Gizem Gürtürk). İstanbul: İletişim Yay.
- Carr, E. H. (2004). *Tarih Nedir?* (Çev. M. G. Gürtürk). İstanbul: İletişim Yay.
- Collingwood, R. G. (1996). *Tarih Tasarımı*. (Çev. Kurtuluş Dinçer), Ankara: Gündoğan Yayıncılık.
- Çavdar, N. (2011). Siyasi Denge Unsuru Olarak 31 Mart Vakası'nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti. *History Studies*, 3 (1), 69-82.
- Çetin, H. (2022). Jakobenezme Karşı Muhafazakarlığın Meydan Okuyuşu: Said Halim Paşa. *Düşünce Dergisi*, 62, 104-144.
- Çetin, M. A. & Metin, C. (2013). Mezarlık ve Şehitlik Ziyaretlerinin Tarih Bilgisi ve Bilincinin oluşumunda ve Akademik Başarıya Etkisi, *Anadolu Eğitim Liderliği ve Öğretim Dergisi*, 1(1), 44-66.
- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, 353-409.
- Danış, M. S. (2022). Said Halim Paşa Düşüncesinde İslam Devletinin Siyasi Yapısı. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 8(55), 310-318.
- Demircioğlu, İ. H. & Tokdemir, M. A. (2008). Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(15), 69-88.
- Demircioğlu, İ. H. (2009). Tarih Öğretmenlerinin Tarihsel Düşünme Becerilerine Yönelik Görüşleri. *Milli Eğitim*, 39(184), 228-239.
- Downey, L. B. (2008). A Century of Veterans. *Social Studies and the Young Learner*, 21(2), 25-27.
- Gang, B. (2007). Teaching of History. Rajat Publications: New Delhi.
- Groce, E. W. R. & Poling, L. (2013). "Tomb It May Concern": Visit Your Local Cemetery For A Multidisciplinary (And Economical) Field Trip. *Social Studies and the Young Learner*, 25(3), 13-17.
- Guluzade, P. (2021). Tarih Yazıcılığında Bir Sorun Olarak Tarafılık. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 5(1), 85-107.
- Günay, N. (2014). İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXX(88), 115-158.
- Güneş, H. (2023). Osmanlı Matbuatına Göre Hasan Fehmi Cinayeti. *İçtimiyat*, 7(2), 394-412.
- Gürsoy, Ş. & Çapcıoğlu, İ. (2006). Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir inceleme. *AÜİFD*, 47(2), 29-98.
- Hegediş, P. J. & Hus, V. (2020). Cemetery As An Opportunity For Learning Outside The Classroom. *Creative Education*, 11(12), 2660-2671.
- Huerta, R. (2016). The Cemetery As A Site For Aesthetic Enquiry In Art Education. *International Journal of Education Through Art*, 12(1), 7-20.
- İnalçık, H. (2016). *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Kale, Y. (2020). "Tarih Öğretiminde Müzeler ve Tarihi Mekanlar", *Tarih Nasıl Öğretilir? Tarih Öğretmenleri İçin Özel Öğretim Yöntemleri*, Ed. Mustafa Safran, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Kanlıdere, A. (2020). *İshak Sukuhi*. TDV İslam Ansiklopedisi, 1, 648-649.
- Kızıltan, Y. (2006). I. Meşrutiyetin ilanı ve ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26 (1), 251-272.
- Korkmaz, T. (2023). Cumhuriyetin Kuruluş Dönemi'nde Resmî İdeoloji ve Türk Tarih Tezi'ne Alternatif Bir Yaklaşım: Atsız Mecmua. *Akademik Hassasiyetler*, 10(Cumhuriyet Özel), 642-669.

- Köşkcü, Z. & Yıgıcı, S. (2020). İstanbul Divanyolu'nda Sultan II. Mahmud Türbesi'nin Haziresindeki Kadın Mezar Taşları, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(44), 47-66.
- Küçük, C. (1998). Abdülaziz. *TDV İslam Ansiklopedisi* İçinde (179-185). c. 1.
- Le Bon, G. (1932). *Tarih Felsefesinin İlmî Esasları*. İstanbul.
- Lickona, T., Schaps, E. & Lewis, C. (2003). Eleven Principles Of Effective Character Education. *Character Education Partnership*, <http://www.character.org>.
- Milliyet. (24 Eylül 2009). *Osmanlı Hanedanı Reis'ini Kaybetti*. www.milliyet.com.tr, Tarihi: 10.11.2023.
- Oğuz Haçat, Z. & Topal, M. (2023). Okul Dışı Öğrenme Ortamı Olarak Mezarlıklar, *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 212-225.
- Özlü, N. (2021). II. Mahmud Döneminde İstanbul: Kent, İdeoloji ve Mimari, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 6(1), 199-222.
- Rigoa, K. F. (2014). Graveyard At School: Death And Cemetery May Take Place In The School? *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, 3740-3743.
- Sabah. (15 Temmuz 2010). *II. Abdülhamit'in Torunu Vefat Etti*. www.sabah.com.tr. Erişim Tarihi: 10.11.2023.
- Safi, İ. (2018). II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal İktidarın Toplumsal Muhalefete Bakış Açısı: Hasan Fehmi Bey Suikastı ve Muhalefetin Tasfiyesi, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 268-286.
- Sarıaslan, F. (2023). II. Meşrutiyet Dönemi ve Kanun-I Esâsî: Siyasal Sistem Tartışmaları Ekseninde Bir İnceleme, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 54, 161-192.
- Semiz, Y. (2014). İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, 217-244.
- Sınmaz Sönmez, C. (2014). Sürgünden Vatana: Osmanlı Hanedanının Geri Dönen İlk Üyeleri (1924-1951), *The Pursuit of History*, 12, 83-117.
- Sınmaz Sönmez, C. (2022). Osmanlı Hanedanı'na Mensup Sultan, Hanımsultan ve Sultanzâdelerin Türkiye'ye Dönüşü İçin Yapılan Yasal Düzenleme (16 Haziran 1952) ve Kamuoyuna Yansımaları. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 8(55), 149-159.
- Southgate, B. (1997). *History What & Why?* Routledge.
- Tanıyıcı, Ş. & Kahraman, S. (2017). II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam. *Medeniyet ve Toplum*, 1 (2), 7-31.
- Türkiye Diyanet Vakfı. (2020). *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.
- Uzun, H. (2005). Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 145-162.
- Uzun, H. (2006). Tarih Bilimi ve Tarihte Nedensellik. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(1), 1-13.
- Waite, S. (2019). *Outdoor Learning Research: Insight Into Forms And Functions*. Abingdon: Routledge.
- Yıldız, Ö. (2003). Türkiye'de Tarih Öğretiminin Sorunları ve Çağdaş Çözüm Önerileri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 181-190.
- Yücel, İ. (2017). Fransız Belgelerinde Son Halife Abdülmecid ve Türkiye'de Hilafetin Kaldırılması, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61, 467-492.